

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

TRANSMILLIY JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHDA EKSTRADITSIYA MEXANIZMLARINING SAMARADORLIGI: KIBERJINOYATLAR VA MOLIYAVIY JINOYATLAR MISOLIDA

Xudayberdiyeva Shohista Akmal qizi

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. *Mazkur maqola zamonaviy jinoyatchilik shakllari – kiberjinoyatlar va murakkab moliyaviy jinoyatlar sharoitida ekstraditsiya institutining huquqiy ahamiyati va amaliy samaradorligini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida jinoyat sodir etilgan joyni aniqlash, yurisdiksiya masalalarini belgilash hamda raqamli dalillarni to'plash va uzatish bilan bog'liq muammolar ilmiy asosda yoritiladi. Muallif kiberjinoyatlar va transmilliy moliyaviy jinoyatlar ekstraditsiya mexanizmini eskirtiryaptimi yoki uni transformatsiyaga majbur qilayaptimi, degan savolni ilmiy polemika asosida tahlil qiladi. Maqolada Budapesht kiberjinoyatlar konvensiyasi, FATF standartlari, xalqaro tashkilotlar amaliyoti hamda xorijiy davlatlar tajribasi asosida ekstraditsiyaning zamonaviy jinoyatchilikka moslashuvi masalasi baholanadi. Tadqiqot natijasida ekstraditsiya instituti zamonaviy jinoyatlar sharoitida o'z ahamiyatini yo'qotmayotgani, biroq uning samaradorligi raqamli dalillar almashinuvi, moslashuvchan yurisdiksiya yondashuvlari va kuchli xalqaro hamkorlik mexanizmlari bilan integratsiyalashgan taqdirdagina ta'minlanishi asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar. *ekstraditsiya, kiberjinoyatlar, moliyaviy jinoyatlar, yurisdiksiya, raqamli dalillar, xalqaro hamkorlik, Budapesht konvensiyasi, FATF standartlari, transmilliy jinoyatchilik, zamonaviy jinoyatlar.*

Zamonaviy texnologik taraqqiyot va global moliyaviy integratsiya sharoitida jinoyatchilikning xarakteri tubdan o'zgarimoqda. Kiberjinoyatlar va murakkab moliyaviy jinoyatlar davlat chegaralarini deyarli ahamiyatsiz holga keltirib, an'anaviy hududiy yurisdiksiya va ekstraditsiya mexanizmlarini jiddiy sinovdan o'tkazmoqda. Agar klassik jinoyatlar muayyan hudud bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bo'lsa, zamonaviy jinoyatlar virtual makon, transchegaraviy moliyaviy oqimlar va raqamli infratuzilma orqali sodir etilmoqda. Shu sababli ekstraditsiya instituti kiberjinoyatlar va moliyaviy jinoyatlar sharoitida o'zining moslashuvchanligi va samaradorligi nuqtayi nazaridan qayta baholanishi zarur bo'lmoqda.

Kiberjinoyat (cybercrime) tushunchasi odatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanilgan holda sodir etiladigan jinoyatlarni anglatadi. Bunday jinoyatlar kompyuter tizimlariga noqonuniy kirish, ma'lumotlarni o'g'irlash, moliyaviy firibgarlik, kriptoalyutalar orqali noqonuniy operatsiyalar, shuningdek davlat va xususiy

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

infratuzilmaga qarshi hujumlarni o'z ichiga oladi³⁵. Kiberjinoyatlarning asosiy xususiyati shundaki, jinoyat sodir etilgan joyni aniqlash an'anaviy jinoyatlarga nisbatan nihoyatda murakkabdir. Serverlar bir davlatda, jabrlanuvchi boshqa davlatda, jinoyatchi esa uchinchi davlat hududida joylashgan bo'lishi mumkin.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalariga chuqur integratsiyalashgani sari kiberjinoyatchilik global xavfsizlikka jiddiy tahdid soluvchi omilga aylanib bormoqda. Kiberjinoyatlar davlat chegaralariga bo'ysunmaydigan, yuqori darajada anonimlikka ega va qisqa vaqt ichida transmilliy zarar yetkazish xususiyati bilan ajralib turadi. Shu sababli kiberjinoyatchilikni faqat milliy huquqiy vositalar yordamida jilovlash amalda samarasiz bo'lib, u keng qamrovli va institutsional jihatdan mustahkamlangan xalqaro hamkorlikni talab etadi.

Kiberjinoyatchilik tushunchasi ostida axborot tizimlari, kompyuter tarmoqlari va raqamli ma'lumotlarga qarshi sodir etiladigan noqonuniy harakatlar tushuniladi. Ular orasida noqonuniy kirish (hacking), zararli dasturlar tarqatish, onlayn firibgarlik, shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, moliyaviy tizimlarga hujumlar va kiberterrorizm kabi jinoyatlar mavjud. Xalqaro statistik ma'lumotlarga ko'ra, kiberjinoyatlar tufayli yetkazilgan iqtisodiy zarar yiliga yuzlab milliard AQSh dollarini tashkil etmoqda, bu esa ularni global miqyosdagi eng zararli jinoyat turlaridan biriga aylantiradi.

Kiberjinoyatchilikka qarshi kurashda xalqaro hamkorlikning huquqiy asosi, avvalo, 2001-yilda qabul qilingan Yevropa Kengashining Kiberjinoyatlar to'g'risidagi Budapesht konvensiyasi bilan bog'liq. Ushbu konvensiya kiberjinoyatlar sohasida yagona xalqaro huquqiy standartlarni belgilab, jinoyatlarni kriminalizatsiya qilish, protsessual vakolatlarni kengaytirish va davlatlar o'rtasida tezkor hamkorlikni yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Konvensiya ishtirokchi davlatlardan kompyuter tizimlariga noqonuniy kirish, ma'lumotlarga zarar yetkazish va kompyuter firibgarligini jinoyat sifatida belgilashni talab etadi. Eng muhimi, hujjat davlatlar o'rtasida real vaqt rejimida ma'lumot almashinuvi va dalillarni saqlab qolish bo'yicha hamkorlik mexanizmlarini joriy etgan.

Amaliy jihatdan kiberjinoyatchilikka qarshi kurashda o'zaro huquqiy yordam (mutual legal assistance) va tezkor axborot almashinuvi asosiy rol o'ynaydi. Masalan, Budapesht konvensiyasining 35-moddasi doirasida tashkil etilgan 24/7 tarmog'i kiberjinoyatlar bo'yicha favqulodda so'rovlar yuzasidan davlatlar o'rtasida kechayu kunduz aloqa o'rnatish imkonini beradi. Ushbu mexanizm dalillarni tezkor saqlab qolish va jinoyatchilarning izini yo'qotmaslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, aynan ushbu mexanizm orqali yuzlab kiberjinoyatlar bo'yicha transmilliy tergovlar muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

Shuningdek, Interpol va Yevropol kabi xalqaro tashkilotlar kiberjinoyatchilikka qarshi amaliy hamkorlikni kuchaytirishda muhim o'rin tutadi. Interpolning Global Complex for Innovation (GCI) markazi kiberjinoyatlar bo'yicha texnik ekspertiza, qo'shma operatsiyalar

³⁵ Wall D. Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age. Polity Press, 2007.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

va malaka oshirish dasturlarini amalga oshiradi. Yevropol huzuridagi Yevropa Kiberjinoyatlar markazi (EC3) esa moliyaviy firibgarlik, bolalarga qarshi onlayn jinoyatlar va kriptovalyutalar orqali sodir etiladigan jinoyatlar bo'yicha transchegaraviy tergovlarni muvofiqlashtiradi. Ushbu institutlar faoliyati xalqaro hamkorliksiz kiberjinoyatchilikka qarshi kurash amalda imkonsiz ekanini yaqqol namoyon etadi.

BMT doirasida ham kiberjinoyatchilikka qarshi global hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan tashabbuslar ilgari surilmoqda. Xususan, BMTning Giyohvandlik va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (UNODC) davlatlarga kiberjinoyatlar bo'yicha qonunchilikni uyg'unlashtirish, tergov organlari salohiyatini oshirish va xalqaro hamkorlik mexanizmlarini rivojlantirishda texnik yordam ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda BMT Bosh Assambleyasi doirasida universal kiberjinoyatlar konvensiyasini ishlab chiqish bo'yicha muzokaralar olib borilayotgani ham ushbu sohaning global ahamiyatini tasdiqlaydi.

Biroq xalqaro hamkorlikning samaradorligi bir qator muammolar bilan cheklanmoqda. Davlatlar o'rtasida huquqiy standartlarning turlicha bo'lishi, ma'lumotlarni himoya qilishga oid qat'iy qoidalar, suverenitet va milliy xavfsizlik bilan bog'liq xavotirlar kiberjinoyatchilikka qarshi hamkorlikni murakkablashtiradi. Ayrim davlatlarning Budapesht konvensiyasiga qo'shilmaganligi esa universal huquqiy makon shakllanishiga to'sqinlik qilmoqda. Shu bilan birga, texnologik rivojlanish sur'ati huquqiy tartibga solishdan tezroq kechayotgani ham xalqaro hamkorlik mexanizmlarining doimiy yangilanib borishini talab etadi.

Aynan shu holat ekstraditsiya mexanizmini jiddiy murakkablashtiradi. Ekstraditsiya, odatda, jinoyat sodir etilgan joy (territorial jurisdiction) yoki jinoyatning oqibatlarini yuzaga kelgan davlat yurisdiksiyasiga tayanadi. Kiberjinoyatlar sharoitida esa yurisdiksiya (jurisdiction) masalasi ko'p qatlamli va bahsli tus oladi³⁶. Davlatlar o'z jinoyat qonunchiligini qo'llashda hududiylik, fuqarolik yoki himoya prinsiplari asosida turli yondashuvlarni qo'llaydi. Bu esa ekstraditsiya talablarida kolliziyalar va rad etish holatlariga olib keladi.

Moliyaviy jinoyatlar ham ekstraditsiya institutiga o'xshash bosimni yuzaga keltirmoqda. Pul yuvish, offshor sxemalar, transmilliy korrupsiya va bozor manipulyatsiyalari bir vaqtning o'zida bir nechta davlatlarning moliyaviy tizimlariga zarar yetkazadi. Bunday jinoyatlarda jinoyat sodir etilgan joyni aniqlashdan ko'ra, moliyaviy oqimlarni kuzatish va raqamli dalillarni to'plash muhimroq ahamiyat kasb etadi³⁷. Natijada, ekstraditsiya talab qilinayotgan shaxsning qaysi davlat yurisdiksiyasiga tegishli ekanini aniqlash murakkablashadi.

Raqamli dalillar (digital evidence) masalasi ekstraditsiya jarayonida alohida muammoli soha hisoblanadi. Raqamli dalillar serverlar, bulutli texnologiyalar va shifrlangan platformalarda saqlanishi sababli, ularni olish, autentifikatsiya qilish va boshqa davlatga uzatish murakkab huquqiy va texnik masalalarni keltirib chiqaradi³⁸. Ko'plab davlatlarda

³⁶ Cassese A. International Criminal Law. Oxford University Press, 2013.

³⁷ Gilmore W. Dirty Money: The Evolution of International Measures to Counter Money Laundering. Council of Europe, 2004.

³⁸ Casey E. Digital Evidence and Computer Crime. Academic Press, 2011.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

raqamli dalillarni topshirish o'zaro huquqiy yordam (mutual legal assistance) mexanizmlariga bog'liq bo'lib, bu jarayon sekin va byurokratik xarakterga ega. Natijada, ekstraditsiya uchun zarur bo'lgan ishonchli dalillar o'z vaqtida taqdim etilmasligi mumkin.

Raqamli dalillar (digital evidence) masalasi ekstraditsiya jarayonida eng murakkab va bahsli yo'nalishlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. An'anaviy jinoyatlarda dalillar, odatda, muayyan hudud bilan bog'liq bo'lsa, kiberjinoyatlar va zamonaviy moliyaviy jinoyatlar sharoitida dalillar serverlar, bulutli texnologiyalar (cloud computing), shifrlangan aloqa vositalari hamda transmilliy raqamli platformalarda joylashgan bo'ladi. Bu esa raqamli dalillarni aniqlash, olish, saqlash va protsessual jihatdan qonuniylashtirish jarayonini nihoyatda murakkablashtiradi. Ayniqsa, dalil qaysi davlat yurisdiksiyasida joylashgani, unga qaysi davlat qonunchiligi tatbiq etilishi va qaysi organ uni taqdim etishga vakolatli ekanini aniqlash ekstraditsiya jarayonida asosiy muammolardan biriga aylanadi.

Raqamli dalillarni autentifikatsiya qilish masalasi ham alohida e'tiborga loyiq. Ekstraditsiya talabini ko'rib chiqayotgan davlat organlari taqdim etilgan dalillarning haqiqiyliги, o'zgartirilmaganligi va ishonchliligiga qat'iy ishonch hosil qilishi lozim. Biroq raqamli ma'lumotlarning oson nusxalanishi, tahrirlanishi va shifrlanishi ularning ishonchliligini baholashda qo'shimcha texnik va huquqiy ekspertizani talab etadi. Bu holat ekstraditsiya jarayonini cho'zadi va ayrim hollarda ekstraditsiya rad etilishiga asos bo'lishi mumkin, chunki talab qilinayotgan shaxsga nisbatan yetarli dalillar taqdim etilmagan deb baholanadi.

Amaliyotda raqamli dalillarni olish va boshqa davlatga uzatish asosan o'zaro huquqiy yordam (mutual legal assistance) mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. Biroq ushbu mexanizmlar ko'pincha sekin, byurokratik va zamonaviy jinoyatchilik sur'atlariga mos kelmaydigan xarakterga ega. So'rovnomalar diplomatik kanallar orqali yuboriladi, ularning bajarilishi esa oylar, ba'zan yillar davom etishi mumkin. Shu vaqt ichida raqamli dalillar yo'qolishi, o'chirib tashlanishi yoki texnik jihatdan yaroqsiz holga kelishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Natijada, ekstraditsiya uchun zarur bo'lgan daliliy baza yetarlicha mustahkam shakllantirilmaydi.

Bundan tashqari, raqamli dalillar bilan bog'liq yana bir muhim muammo – bu xususiy kompaniyalar va davlat organlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlardir. Ko'plab raqamli platformalar va ma'lumotlar bazalari xususiy texnologik kompaniyalar tasarrufida bo'lib, ular ma'lumotlarni taqdim etishda milliy ma'lumotlarni himoya qilish qonunchiligi yoki tijorat siriga tayanib, cheklovlar qo'yadi. Bu holat ekstraditsiya jarayonida dalillarni tezkor va to'liq olish imkoniyatini yanada cheklaydi.

Shu sababli ilmiy adabiyotlarda raqamli dalillar muammosi ekstraditsiya institutining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida baholanmoqda. Zamonaviy yondashuvlar raqamli dalillarni olish va uzatish bo'yicha soddalashtirilgan, tezkor va ishonchli xalqaro mexanizmlarni joriy etish zarurligini ta'kidlaydi. Aks holda, ekstraditsiya jarayoni raqamli jinoyatlar sharoitida formal huquqiy mexanizm sifatida qolib ketib, real jinoyatchilikka qarshi kurash ehtiyojlariga to'liq javob bera olmasligi mumkin.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, kiberjinoyatlar sohasida ekstraditsiya ko'pincha yetarli darajada samarali emas. Masalan, Budapesht kiberjinoyatlar konvensiyasi davlatlarni kiberjinoyatlarni kriminalizatsiya qilish va o'zaro hamkorlikni kuchaytirishga chaqiradi, biroq ekstraditsiya masalasida to'liq va majburiy mexanizm yaratmaydi³⁹. Shu sababli, davlatlar ko'pincha ekstraditsiya o'rniga jinoyatchini o'z hududida sud qilish yoki faqat dalillar almashinuvi bilan cheklanadi.

Ilmiy polemikada muhim savol shundaki, kiberjinoyatlar ekstraditsiya mexanizmini eskirtiryaptimi? Ayrim olimlar ekstraditsiya asosan "jismoniy jinoyatchi" konsepsiyasiga asoslangan bo'lib, virtual jinoyatchilik sharoitida u o'z ahamiyatini yo'qotayotganini ta'kidlaydi⁴⁰. Boshqa mualliflar esa ekstraditsiya eskirmayotgani, balki yangi shaklga moslashishi zarurligini ilgari suradi. Ularning fikricha, ekstraditsiya raqamli dalillar almashinuvi, birgalikdagi tergovlar va tezkor xalqaro mexanizmlar bilan to'ldirilgan taqdirdagina samarali bo'lishi mumkin.

Zamonaviy yondashuvlar ekstraditsiyani mutlaq mexanizm sifatida emas, balki kengroq xalqaro hamkorlik tizimining bir qismi sifatida ko'rishni taklif etadi. Moliyaviy jinoyatlar bo'yicha FATF standartlari, kiberjinoyatlar bo'yicha mintaqaviy kelishuvlar va tezkor elektron dalil almashinuvi platformalari ekstraditsiyani to'ldiruvchi muhim vositalar sifatida maydonga chiqmoqda⁴¹. Shu nuqtai nazardan, yangi xalqaro yondashuvlar nafaqat ekstraditsiya tartiblarini soddalashtirish, balki yurisdiksiya, dalillar va protsessual hamkorlikni uyg'unlashtirishga qaratilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, kiberjinoyatlar va moliyaviy jinoyatlar ekstraditsiya institutini eskirgan emas, balki transformatsiyaga muhtoj mexanizmga aylantirmoqda. Ekstraditsiya zamonaviy jinoyatchilik sharoitida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda, biroq u raqamli dalillar, moslashuvchan yurisdiksiya yondashuvlari va kuchli xalqaro hamkorlik bilan integratsiyalashgan holdagina samarali bo'la oladi. Shu bois, yangi xalqaro yondashuvlar ekstraditsiyani bekor qilishga emas, balki uni zamonaviy jinoyatlar talablariga moslashtirishga qaratilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Wall D. *Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age*. Polity Press, 2007.
2. Cassese A. *International Criminal Law*. Oxford University Press, 2013.
3. Gilmore W. *Dirty Money: The Evolution of International Measures to Counter Money Laundering*. Council of Europe, 2004.
4. Casey E. *Digital Evidence and Computer Crime*. Academic Press, 2011.

³⁹ Council of Europe. *Convention on Cybercrime (Budapest Convention)*, 2001.

⁴⁰ Brenner S. *Cybercrime and the Law: Challenges, Issues, and Outcomes*. Northeastern University Press, 2010.

⁴¹ FATF. *International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism*, 2012.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

5. Council of Europe. Convention on Cybercrime (Budapest Convention), 2001.
6. Brenner S. Cybercrime and the Law: Challenges, Issues, and Outcomes. Northeastern University Press, 2010.
7. FATF. International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism, 2012.

